

Hz. Ali'ye Nisbet Edilen MUSHAF NÜSHALARI¹

Günümüze ulaşmış en eski mushaflar üzerindeki çalışmalarımıza başladığımızda; yıllar önce San'â'da el-Câmi'u'l-kebîr'in (Ulu Cami) depo ve çatısında ortaya çıkan külliyetli miktardaki mushaf parçaları ve varakları ile aynı yerin kütüphanesinde Hz. Ali'ye nisbet edilen ayrı bir *Mushaf* da ilgi alanımız içindeki yerini almıştı. Ayrıca Kahire'de Mescidü'l-Îmâm el-Hüseyn'de bulunan ve yine Hz. Ali'ye nisbet edilen diğer bir *Mushaf*'la İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde korunmakta olup CD'sine sahip bulunduğumuz *Mushaf* ve diğerleri de hiç şüphesiz bu alanın dışında değildi. Ancak her biri Hz. Osman'a nisbet edilen İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (TIEM), Taşkent ve Kahire el-Meşhedü'l-Hüseynî mushafları üzerindeki çalışmalarımız 7-8 yıl gibi bir zamanımızı aldığı için yönümüzü Yemen'e çevirmeye ve Hz. Ali'ye nisbet edilen mushaflarla ilgilenmeye fırsat bulamadık.

San'â'da adı geçen camiin kütüphanesindeki *Mushaf*'ın ve diğer evrakın CD'lerine ulaşabilmenin kolay olmadığını, bunun ancak Yemen Cumhurbaşkanı'nın özel izni ile mümkün olabileceğini de duymuştuk. IRCICA Genel Direktörü Dr. Halit Eren'in Yemen makamları ile yaptığı yazışmalar sonunda çok gecikmeden *San'â Mushafı* diye adlandırdığımız nüshanın CD'sine nâil olduk.

Mushaf'ı incelemeye henüz başlamıştık ki, eski mushaf nüshaları üzerindeki çalışmalarımızdan haberdar olan Yemen "el-Merkezü'l-vatanî li'l-vesâik" (Yemen Millî Arşiv Dairesi) Başkanı Kadı Ali Ahmed Ebü'r-ricâl'in San'â'ya davet yazısını aldık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi şube müdürlerinden Nihal Somer'le birlikte 7 Haziran 2008 tarihinde dört gün sürecek bu davete icabet etmek üzere San'â'ya uçtuk. Çok sıcak misafirperverlik örnekleriyle başlayan ve devam eden San'â programımız süresince Nihal Hanım yetkililerle arşiv konularında inceleme ve görüşmelerini sürdürürken, ben de daha çok mushaf varakları ve el-Câmiu'l-kebîr'in kütüphanesindeki *Mushaf-ı Şerîf* üzerinde yoğunlaşmaya çalıştım.

Özel bir yerde muhafaza edilen *Mushaf*'ı iki ayrı gün ziyaret ederek -sınırlı da olsa- incelemeye gayret ettim. Tabiatıyla bu çok yüzeysel bir inceleme idi ve o gün için başka türlü de zaten mümkün değildi. Daha sonraki süreçte Yemen makamlarının talebi üzerine

¹ 1) Burada tanıtılan mushaflardan her birini Hz. Ali'ye nisbet eden veya *Hz. Ali Mushafı* diye zikreden kurumlar veya yazarlar bulunduğu içindir ki onların bu başlık altında ele alması uygun görülmüştür.

2) Bu metin, Dr. Tayyar Altıkulaç tarafından hazırlanıp IRCICA tarafından neşredilen (İstanbul 2015) *Vahyin Korunduğuna SATIRLARDAKİ ŞAHİTLER* adlı kitaptan IRCICA Genel Direktörü Doç. Dr. Halit Eren'in özel izniyle sitemizde yer almaktadır.

bu *Mushaf*'la yakından ilgilenmek ve üzerinde çalışıp diğer bazı mushaf nüshalarıyla karşılaştırarak neşre hazırlamak mümkün oldu (aş. bk.).

Hz. Ali ve İlk Mushaflar

Bilindiği gibi Hz. Ali ve ilk mushaflar konusunun özellikle İmâmiyye Şîası'na mensup müslümanlar açısından Kur'an tarihinde ayrı bir yeri vardır. Zira bazı Şîî kaynaklarda bu konu ile ilgili olarak kabulü mümkün olmayan değişik rivayetler yer almaktadır.

Muhtelif kütüphanelerde Hz. Ali'ye nisbet edilen mushaflar bulunmaktadır. Bu mushaflardan herhangi biri üzerinde başından sonuna kadar kelime kelime yapılmış bir inceleme bulunduğunu zannetmiyoruz. Bunlardan herhangi birinin tıpkıbasımlarının yapıldığına dair bir bilgimiz de yoktur.

Bu mushafların Hz. Ali'ye nisbeti ile kastedilen şeyin, bizzat onun yazdığı mushaf nüshaları olmaları kanaatimizce ihtimal dışıdır. Zira Hz. Ali'nin Kur'an'ı hıfzen veya mushaf halinde cemettiği şeklinde yorumlanabilecek rivayetler varsa da, muhtelif mushaflar yazdığına ve mushaf nüshalarını çoğalttığına dair herhangi bir bilgimiz yoktur. O halde ona nisbet edilen bu mushaflar, onun şahsi nüshasını veya onun onayladığı bir nüshayı esas alarak başka kâtipler tarafından yazılmış ve bu sebeple ona nisbet edilmiş mushaflar olmalıdır. Bunların Hz. Osman'ın resmî mushaflarına uymayan mushaflar olduğu da söz konusu edilemez. Nitekim ona nisbet edilen ve onun valisi veya çocukları tarafından okunduğu ileri sürülen *San'â Mushafi*'nin Hz. Osman'ın mushafları ile gerek tertip ve gerekse muhteva açısından tam bir birlikte içinde olduğunu, büyük ihtimalle Hz. Osman'ın *Medine Mushafi*'nden veya *Medine Mushafi*'ni esas alan bir başka nüshadan yazılmış olduğunu incelememiz sonunda ortaya koymaya çalıştık (aş. bk.).

Hz. Peygamber hayatta iken sahâbîlerin nâzil olan âyet ve sûreleri öğrenmek ve ezberleyebilmek için yoğun bir gayret içine girdiklerinde, onlardan bazılarının özel nüshalar oluşturmaya çalıştıklarında şüphe yoktur. Nitekim bunlar arasında Übey b. Kâ'b'ın ve Abdullah b. Mes'ud'un mushafları meşhurdur. Bütün bunlar Hz. Osman'ın resmî mushaflarından önce yazılmış mushaf nüshalarıdır. Resmî mushaf nüshalarından sonraki süreçte bunların tertibi esas alınmak suretiyle gerek sahâbî gerekse tâbî neslinden elbette pek çok kimse tarafından mushaflar yazılmıştır. Hz. Peygamber'in bazı eşlerine kadar özel mushafı olanların bulunduğu bilinmektedir. Durum bu olunca Hz. Ali'yi bu önemli mesâinin dışında düşünmek elbette mümkün değildir. Ancak onun bu çalışmasının mahiyeti hakkında ne yazık ki güvenilir ve yeterli bir bilgiye sahip değiliz.

Bazı kaynaklarda yer alan ve Hz. Ali ile ilgili olup bazılarının senedi de zikredilmeyen rivayetler de onun bu mushafını tanımamız için yeterli olmamakla birlikte

bu rivayetlerden yola çıkarak bazı mezhebî oluşumlar gerçekleşmiş, senaryolar üretilmiştir. Şîa'ya mensup bazı âlimler bu rivayetleri reddederken, diğer bazıları ön plana çıkararak onların günümüze taşıdıkları temelsiz iddiaları İmâmiyye fırkasının görüşü haline getirmeyi başarmışlardır. Bazı oryantalistlerin de Kur'an'ın mevsûkiyeti aleyhine taşıdıkları önyargıları sebebiyle bu ve benzeri rivayetleri değerlendirdiklerinde şüphe yoktur. Bütün bu iddia ve senaryolara asıl cevabı, eminiz ki Hz. Ali'ye nisbet edilen mushaf nüshaları verecektir. Kanaatimiz odur ki, *San'â Mushafı* bu cevabı en iyi veren mushaflardan biridir.

İbn Ebî Dâvûd'un Konu ile İlgili Rivayetleri

İslâm'ın ilk asırlarında muhtelif müellifler tarafından kaleme alınan *Kitâbü'l-Mesâhif* türü eserlerden sadece biri günümüze intikal etmiştir. Bu eserin müellifi İbn Ebî Dâvûd olarak tanınan Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî'dir (ö. 316 / 929). Hz. Ali ve ilk mushaf nüshaları üzerinde bir şeyler söylemeye çalışırken İbn Ebî Davûd'un *Kitâbü'l-mesâhif* adlı eserinden müstağni kalmamız düşünülemez.

1. İbn Ebî Dâvûd'un naklettiği bir rivayete göre Abdü Hayr şöyle demiştir: “Ali b. Ebî Tâlib'i şöyle söylerken işittim: Mushaflar konusunda en büyük ecir Ebû Bekir'e aittir. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun. O, Allah'ın kitabını ilk defa cemedен kişidir”².

2. İbn Ebî Dâvûd'un naklettiği diğer bir rivayete göre de Muhammed b. Sîrîn şöyle demiştir: “Peygamber (s.a.) vefat ettiğinde Ali b. Ebî Tâlib (Hz. Ebû Bekir'e biatini bildirmeksizin) Kur'an'ı bir mushafta cemedinceye kadar cuma namazı dışında ridâsını üzerine almayacağına (evinden dışarı çıkmayacağına) yemin etti ve çıkmadı. Bunun üzerine birkaç gün sonra Ebû Bekir kendisini yanına çağırdı ve ‘Halife olmamdan rahatsız mı oldun?’ diye sordu. O da ‘Vallahi hayır (böyle bir şey söz konusu değil), ancak cuma günü dışında dışarı çıkmayacağıma yemin ettiğim doğru’ dedi ve halifeye biat edip geri döndü”.

İbn Ebî Dâvûd Muhammed b. Sîrîn'in bu açıklamasının muhtelif yollardan geldiğine, “mushaf” kelimesinin sadece bu yollardan birinde bulunduğu, diğerlerinde cemetmekten söz edilip “mushaf” kelimesinin zikredilmediğine dikkat çekmiş, “cemetmek” sözüyle ezberlemenin kastedildiğini belirtmiştir.³ İbn Ebî Dâvûd'un bu değerlendirmesine göre Hz. Ali Kur'an'ı bir mushaf haline getirinceye kadar değil, onu ezberleyinceye kadar (veya ezberlerini pekiştirinceye kadar) cuma namazı dışında evine kapanmıştır. İbn Hacer ise bu rivayeti, senesinde inkıtâ' bulunduğu ileri sürerek zayıf

² İbn İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 5.

³ a.e., s. 10.

bulmuş, sahih bir rivayet olarak kabul edilse dahi “cemetmek” sözüyle kastedilenin ezberlemek olduğunu söylemiştir. İbn Hacer’e göre daha önce zikrettiğimiz Abdü Hayr’in rivayeti daha sahihtir.⁴

3. İbnü’n-Nedîm’in zikrettiği bir başka rivayete göre de Abdü Hayr şöyle anlatmıştır: “Hz. Peygamber vefat ettiğinde Ali (a.s.) insanların telaş ve şaşkınlık içinde olduklarını gördü. Bunun üzerine Kur’an’ı cemedinceye kadar sırtına ridâsını almamaya yemin etti; bu işi bitirinceye kadar üç gün evinde oturdu (çalıştı). Onun cemettiği bu *Mushaf*, Kur’an’ın ezberden cemedildiği ilk *Mushaf*’tır ve bu *Mushaf*, Ca’fer (es-Sâdık) ailesinde idi. Zamanımızda Ebû Ya’lâ Hamza el-Hasenî’nin yanında Ali b. Ebî Tâlib’in hattıyla bazı varakları zâyi olmuş bir *Mushaf* gördüm ki, zaman içinde o *Mushaf*’a Hasan’ın oğulları sahip olmuştur ve bu *Mushaf*’ın tertibi şöyledir...”⁵ İbnü’n-Nedîm “bu mushafın tertibi şöyledir” demektedir ise de, sûrelerin tertibine dair bilgiler *el-Fihrist*’in elimizdeki baskılarında bulunmamaktadır. Ancak aynı tertibin, Ya’kûbî’nin (ö. 292 / 905) *et-Târîh*’inde de bulunduğu görülmektedir.⁶

4. Süyûtî’nin naklettiği bir rivayete göre ise İkrime şöyle anlatmıştır: “Ebû Bekir’e biat edildikten sonra Ali b. Ebî Tâlib evinde oturdu (dışarı çıkmadı). Ebû Bekir’e ‘Ali sana biat edilmesinden rahatsız oldu’ denildi. Bunun üzerine onu çağırarak ‘Bana biat edilmesinden rahatsız mı oldun?’ diye sordu. O da ‘Hayır vallahi’ diye cevap verince: ‘O halde seni evde oturtan nedir?’ dedi. Ali şu açıklamayı yaptı: ‘Gördüm ki Allah’ın kitabına ilaveler yapılıyor, Kur’an’ı cemedinceye kadar namaz dışında ridâmı giymemek (evden çıkmamak) üzere kendi kendime karar verdim’. Bu açıklamayı dinleyen halife ona gerçekten doğru bir karar verdiğini söyledi”⁷

Senet incelemesine ve tenkidine ihtiyaç duymaksızın bu rivayetlerden anlaşılması gereken şudur:

Birinci rivayet gayet açıktır. Hz. Ali, Halife Hz. Ebû Bekir’in dağınık halde olan âyetleri iki kapak arasında cemetmek ve ilk *Mushaf*’ı meydana getirmek konusunda yaptığı işi son derece doğru bulmaktadır ve bundan dolayı onun büyük bir ecir kazandığını söylemektedir.

İkinci rivayete göre, Kur’an âyetlerinin bir mushafta bir araya getirilmesi gibi bir konu henüz gündemde yok iken Hz. Ali Resûl-i Ekrem’in vefatı üzerine halifenin kim olacağı konusunda yapılacak görüşme ve istişarelere katılmak yerine vahiy malzemesi üzerinde yoğunlaşmayı önemsemiş ve ezberlerini pekiştirmek üzere evine kapanmıştır. Kabul edelim ki bu çalışma ile sadece ezberlerini pekiştirmemiş, aynı zamanda elinde

⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 386; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 165.

⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 139.

⁶ Ya’kûbî, *Kitâbü’t-Târîh*, 2 / 135-136.

⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 166.

bulunan vahiy malzemesinden bir de mushaf meydana getirmiştir. Ama onun evine kapanması, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesine bir tepki olarak algılanmış olmalı ki, Ebû Bekir bu durumu kendisinden sormuş, o da bunu reddetmiş ve kendisine biat ederek evine dönmüştür. Sonra ne olmuştur? Aylar sonra halifenin ilk resmî mushaf nüshasını hazırlatması gündeme geldiğinde Hz. Ali -şayet evine kapandığında gerçekten bir mushaf meydana getirmiş idiyse- muhtemelen ondan da bu çalışmada yararlanılmıştır. Elimizde onun var olduğu kabul edilen nüshası ile resmî nüsha arasında fark bulunduğu dair bir delil de yoktur.

Üçüncü rivayette iki hususun dikkat çektiği görülüyor. Bunlardan biri Hz. Ali'ye ait olduğu ileri sürülen bir mushafın bazı varaklarının zâyi olması, diğeri onun mushafındaki sûre tertibinin farklı oluşu. Bu rivayette sözü edilen eksiklikten bazı sonuçlar çıkarmaya çalışmak kolay değildir. Zira günümüze ulaşmış bulunan onlarca ve hatta yüzlerce mushaf parçaları bize göstermektedir ki zaman içinde çeşitli nedenlere bağlı olarak bunların az veya çok bazı varakları zâyi olmuştur. Meselâ *Paris Mushafi*'nin dörtte üçü eksiktir. *Kezâ Taşkent Mushafi*'nin üçte ikisinden fazlası müslümanlar tarafından teberrüken birer ikişer yaprak koparılarak aynı akıbete uğradığını bu *Mushaf*'ı tanıtırken belirtmiştik.

Önemli olan husus, bu eksik varaklardaki metinlerin alternatif eski mushafların yine onlarcasında bulunup bulunmamasıdır. Bu kadim nüshaların birinde eksik olan varaklardaki âyetler, diğelerinde mevcuttur ve her birinin bize sunduğu metin bugün okumakta olduklarımızla aynıdır. İbnü'n-Nedim'in zikrettiği bu rivayette dikkati çeken ikinci husus, Hz. Ali'nin *Mushaf*'ının herhalde farklı olan tertibine işaret edildiği halde bu tertiple ilgili bilgilere *el-Fihrist*'in elimizde bulunan hiçbir baskısında yer verilmemesidir. Ancak biz bu tertiple ilgili bilgileri Ya'kûbî'nin *et-Târîh*'inde bulabildiğimizi belirttik. Ya'kûbî'nin, adını zikretmeden **وروى بعضهم...** (biri rivayet etmiştir ki...) diyerek naklettiği rivayete göre Hz. Ali Resûl-i Ekrem'in vefatı üzerine Kur'an'ı cemetmiş ve sûreleri yedi grupta tertip etmiştir. Buna göre meselâ birinci tertip Bakara sûresi ile başlamakta, A'lâ sûresi ile son bulmaktadır. Râvisi dahi bilinmeyen bu rivayete ne kadar itibar edilip edilmeyeceği bir yana, hemen belirtelim ki Hz. Peygamber hayatta iken gelen vahiylerle paralel olarak sahâbîler özel koleksiyonlar oluşturuyorlardı. Tertip açısından örnek alabilecekleri bir metin yoktu. Bu resmî tertip önce Hz. Peygamber'in vefatından aylar sonra muhtemelen Hz. Ebû Bekir'in *Mushaf*'ıyla veya daha büyük ihtimalle Hz. Osman'ın mushaflarıyla ortaya konmuş oldu.

Özel koleksiyon oluşturma konusunda Hz. Ali'yi bu işin dışında kabul etmek ve onun gelen vahiyler karşısında ilgisiz kaldığını düşünmek elbette doğru olmayacağı gibi onun hilâfet makamından da önce ve Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından bir mushaf meydana getirdiği rivayeti doğru ise, bu *Mushaf*'ın tertibinin farklı olması da tabiidir. Önemli olan onun diğeri sahâbîler gibi Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Osman'ın

mushaflar konusunda yaptıkları işi onaylamasıdır ki, bu onayın her iki halifenin yaptığı çalışma için gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Hiz. Ali'nin yukarıda zikredilen birinci rivayetteki sözleri yanında şu sözlerini de burada hatırlamamız yararlı olacaktır: “Osman bu işi yapmasaydı ben yapardım”.⁸ “Ey insanlar! Osman hakkında haksızlık etmeyin. Gerek onun yazdırdığı mushaflar hakkında ve gerekse bunların dışındakilerin yakılmasını emretmesi konusunda ancak hayır söz söyleyin. Allah'a andolsun ki onun mushaflar konusunda yaptığı iş, içimizden bir topluluğun görüşü doğrultusunda yapılandan başka bir şey değildir...”.⁹

Dördüncü rivayette de ikinci rivayette olduğu gibi Hiz. Ali'nin Hiz. Ebû Bekir'e biati konusundaki şüpheye yer veriliyorsa da Hiz. Ali'nin “vallâhi” diyerek bu şüpheyi reddettiği görülüyor ve hemen biatini yerine getirerek tereddütleri giderdiği anlaşılıyor. Ancak bu rivayette yer alan bir ayrıntı dikkat çekiyor. Halife Hiz. Ali'ye eve niçin kapandığını sorduğunda gerekçe olarak: “Gördüm ki Allah'ın kitabına ilaveler yapılıyor...” ifadesini kullanıyor. Şayet bu rivayet doğru ise, herkesin örnek alabileceği resmî bir mushaf nüshasının bulunmadığı bir zaman ve ortamda bazı kimseler, meselâ Hiz. Peygamber'in sözlerini âyet olarak algılayıp Kur'an'la karıştırmış olamaz mı? O halde bu ve benzeri örneklerle karşılaştığımız tahmin edebileceğimiz Hiz. Ali'nin, Yemâme savaşı sonrası dönemde Kur'an'ın iki kapak arasına alınmasından da önce Kur'an'ın zaptı konusuna birey olarak öncelik vermesinin anlaşılmayacak bir yanı yoktur.

Bazı oryantalistler ve tarih içinde azınlıkta da olsalar Şîa'ya mensup bazı kimseler, Kur'an'ın mevsûkiyeti aleyhine bir şeyler üretebilmek için çaba sarf etmişlerse de günümüzün Şîf âlimlerinin çoğunluğu, bugün okumakta olduğumuz mushaf nüshaları hakkında Ehl-i Sünnet'ten farklı bir görüşe sahip görünmüyorlar. Hiz. Ali'ye nisbet edilmekte olup *San'â Mushafı* diye adlandırdığımız ve başından sonuna kadar kelime kelime inceleyebildiğimiz *Mushaf-ı Şerîf* de “Kur'an'ı kesinlikle biz indirdik, elbette onu yine biz koruyacağız (Hicr 15/9)” meâlindeki âyet-i kerîmenin somut tecellilerinden biri olarak önümüzdedir ve onun araştırmacılarla buluşturulmasına yardımcı olan herkese şükran borcumuz vardır. Aşağıdaki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere Hiz. Ali'ye nisbet edilen bu *Mushaf*'ın ve yine ona nisbet edilen diğerlerinin, ümmetin mushaf konusundaki birliğini bozan hiçbir yanı yoktur.

I. San'â Mushafı

Hemen belirtilmelidir ki, *San'â Mushafı* olarak adlandırdığımız *Mushaf-ı Şerîf*'in San'â'daki el-Câmiu'l-kebîr'in (Ulu Cami) önce deposundan ve daha sonra çatı arasından

⁸ bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 12. Ayrıca bk. İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, s. 18-27, İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 8.

⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 22.

çıkın mushaf parçaları ve varaklarıyla bir ilgisi yoktur ve öteden beri bilinen bir *Mushaf*'tır. *Mushaf* üzerinde bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamış, çatı çöküntüsü sonrasında Alman ekibin bakım ve onarım programının da dışında kalmıştır.

1. *Mushaf* San'â'da Mescidü's-şehîdeyn'de bulunmakta iken bazı varaklarının eksildiğinin ve bunların Mescid'in hizmetlisi Abdullah Hibe tarafından satıldığının öğrenilmesi üzerine 1363 (1944) yılında Yemen Meliki Yahya b. Muhammed Hamîdüddîn'in (ö. 1367/1948) emriyle el-Câmiu'l-kebir'e nakledildi. Halen bu camiin kütüphanesinde bulunan *Mushaf*, şifreli çelik bir kasada muhafaza edilmekte olup 34x36 cm ebadındadır ve sayfalarında 20 satır mevcuttur.

2. İki cilt halindeki bu *Mushaf* Hz. Ali'ye nisbet edilmekte ve hatta onun kaleminden çıktığı ileri sürülmektedir. Birinci cildinin miklebinde **النصف الأول من مصحف الشهيدين بقلم أبي السبطين رجب 1395** (İki torunun babası tarafından yazılmış olan ve iki şehide ait bulunan *Mushaf*'ın ilk yarısı, Recep 1395 [Temmuz-Ağustos 1975]) ibaresi mevcuttur. Burada iki şehitten maksat, Zehebî'nin açıklamasından da anlaşılacağı üzere, Hz. Ali'nin Yemen Valisi Ubeydullah b. Abbâs'ın iki oğludur. 40 (660) yılında Muâviye b. Ebî Süfyân, Büsr b. Ebî Ertât'ı (ö. 86? / 705) Hicaz ve Yemen bölgesine vali olarak gönderince Ubeydullah b. Abbâs Yemen'i terk etmiş (muhtemelen kaçmış), savunmasız kalan bu iki çocuk da katledilen kimseler arasında Büsr tarafından şehit edilmiştir. Kusem ve Abdurrahman adındaki bu çocukların katledilmesi üzerine annelerinin üzüntüsünden çılgına döndüğü belirtilmiştir.¹⁰ İbarede geçen iki torun da Hz. Hasan ve Hüseyin'dir.

Mushaf'ın bugün pek çok yaprağında görülen ve yazıya büyük ölçüde zarar veren kirlerin, katledilen Kusem ve Abdurrahman'ın kan izleri olduğuna inanılmaktadır. Daha sonra anılan çocukların kabirlerinin bulunduğu yere inşa edilen mescide "Mescidü's-şehîdeyn" adı verilmiştir.¹¹ *Mushaf*'ın yapraklarını karıştırdığımızda tuhaf ve ağır bir koku hissedilmiş, arşiv uzmanı Nihal Somer, *Mushaf*'ın sürekli kapalı bir kutu ve kasa içinde bulunduğuna -geçmişte de böyle kapalı bir ortamda korunmuşsa- zaman geçse de kokunun tamamen gitmeyebileceğine işaret ederek hissedilen kokunun kan kokusu olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Ancak *Mushaf*'ın hangi döneme ait olabileceğine dair değerlendirmeler dikkate alındığında (aş. bk.), bu kirlerin anılan çocuklarla bir ilgisi olmadığını söylemek gerekmektedir.

¹⁰ bk. Halife b. Hayât, *Târîhu Halife b. Hayât*, s. 150-151; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 409-411, 512-514.

¹¹ Muhammed b. Ahmed el-Hacerî, *Mesâcidü San'â*, s. 59-60. San'â'ya yaptığımız ikinci ziyaretimiz vesilesiyle 27 Ağustos 2008, Çarşamba günü öğle saatlerinde Fuad eş-Şâmî ile Dâru'l-mahtûtât'tan çıkıp yürüyerek çok uzakta olmayan (takriben 5 dakika mesafedeki) Mescidü's-şehîdeyn'i ve anılan çocukların kabirlerini ziyaret ettik. Hicrî 40'lı yıllarda yapılmış olan bu mescid şu anda depo olarak çocukların. Ancak 1040 (1630-31) yılında hemen yakınına (40-50 adım) daha büyükçe bir mescid yapılmış. Mescidü's-şehîdeyn ibaresi şimdi bu Mescid'in kapısında yazılı. Çevre için çok küçük olan mescidin herhalde kendi yerinde büyütülmesi mümkün olmadığı için bu yola gidilmiş. İki çocuğun kabirleri de anneleri ve hocalarının kabirleriyle birlikte (4 kabir), sonra yapılan Mescid'in içine nakledilmiş.

3. *Mushaf*'ın sonunda yer alan ve Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Cerâfi'ye ait bulunan açıklamaya göre bu zat *Mushaf*'ı önce 1317 (1900) yılında kendisi henüz on yaşlarında bir çocuk iken Mescidü'ş-şehîdeyn'de gördüğünü, Tîn sûresi ve sonrası ile “mufassal” diye adlandırılan sûrelerin mevcut olduğunu, ayrıca hatırında kaldığına göre sonunda bu *Mushaf*'ın Zeyd b. Sâbit ve diğer bir isimle Ali b. Ebî Tâlib tarafından yazıldığına dair bir not bulunduğunu ifade etmekte, ancak 1322 (1904) yılından sonra ikinci defa gördüğünde, sondan bir cüz kadar bölümü ile Şu'arâ sûresi ve sonrasında eksiklerin bulunduğunu zikretmektedir.¹²

4. *Mushaf*'ın varakları aylar ve belki de yıllar sürecek bir bakım ve onarıma ihtiyaç göstermektedir.

¹² Aynı metindeki kayda göre Cerâfi bu açıklamayı 1355 (1936) yılında, yani *Mushaf*'ı 15 yaşında bir çocuk iken ikinci defa görmesinden yaklaşık 33 yıl sonra yapmış olup “Şu'arâ sûresi ve sonrası” hakkında verdiği bilgi doğru değildir (Cerâfi'nin biyografisi için bk. İsmail b. Ali el-Ekva', *Hicru'l- 'ilmi ve me'âkulüh*, I, 366-367). Zira *Mushaf*'ta bu sûre ve ondan sonraki bazı sûreler tam olarak mevcuttur. Hangi sûrelerin veya hangi sûrelerde hangi âyetlerin eksik olduğuna dair tesbitlerimiz biraz sonra açıklanacaktır.

Resim: 29 (*San 'â Mushafi'*ndan bir sayfa)

5. Bazı sayfalarında zor okunan veya hiç okunamayan satırlar mevcuttur.

6. *Mushaf* ta zâyi olmuş varak'lar vardır:

a) *Mushaf* Bakara sûresinin 143. âyeti ile başlamaktadır ve buna göre baş tarafında iki cüzden çok eksikliği vardır. Bu sûrede ayrıca 173. âyetin ortalarından itibaren 189. âyetin ortalarına kadar yoktur.

b) Nisâ sûresinin son âyeti ile Mâide sûresinin 5. âyetinin ortalarına kadar mevcut değildir.

c) Tevbe sûresinin 3. âyetinin ortasından itibaren 12. âyetin son iki kelimesine kadar yoktur.

d) Nûr sûresinin 31-40. âyetleri arası eksiktir.

e) Sâd sûresi 28. âyetinden itibaren yoktur.

f) Zümer sûresinin başından 3,5 âyet eksiktir. Ayrıca bu sûrede 17. âyetin ortalarından 36. âyetin ortalarına kadar olan kısım mevcut değildir.

g) Haşr sûresinin 18. âyetinin ortalarından itibaren Nâs sûresinin sonuna kadar mevcut değildir.

Yaptığımız takribî hesaplama göre yukarıda zikrettiğimiz eksik varaklar matbû *Fehd Mushafı*'nın 1215 satırına, yani 81 sayfasına tekabül etmektedir ki buna göre *Mushaf*'ın %13,5'i zâyi olmuştur. Hiç okunamayan yerler de dikkate alındığında bu oranı %14 olarak kabul etmek mümkündür.

7. Az sayıda da olsa *Mushaf*'ta başka kâtipler tarafından yazılmış varaklar vardır:

a) Enfâl sûresinin 66. âyetinden itibaren Tevbe sûresinin 3. âyetinin ortalarına kadar (1 varak) ayrı bir kâtip tarafından yazılmıştır.

b) Kehf sûresinin 96. âyetinin ortalarından sûrenin sonuna kadar (1 varak) ayrı bir kâtip tarafından yazılmıştır.

c) Sâffât sûresinin 142. âyetinden Sâd sûresinin 7. âyetine kadar (1 varak) iki ayrı kâtibin kaleminden çıkmıştır (bu varaklar zaman içinde zâyi olan varakları ikmal maksadıyla daha sonraki yıllarda yazılmış olmalıdır).

d) Sayfanın sonuna rastlayan A'râf sûresinin ilk iki satırı ile az da olsa bazı sayfalarda satır başlarına veya satır sonlarına rastlayan ve okunmayan bazı kelimelerin başka kalemler tarafından üzerinden gidilerek yazıldığı da dikkat çekmektedir.

8. Ayrı kalemle yazıldığını ve bazı satırlarının okunmadığını belirttiğimiz âyetler dikkate alınmadığında, *Mushaf*'ta eksiği bulunmayan 49 sûrenin listesi şöyledir:

Âl-i İmrân	Hicr	Şuarâ	Fâtır	Ahkâf	Rahmân
En'âm	Nahl	Neml	Yâsîn	Muhammed	Vâkıa
A'râf	İsrâ	Kasas	Sâffât	Fetih	Hadîd
Enfâl	Meryem	Ankebût	Gâfir	Hucurât	Mücâdele

Yûnus	Tâhâ	Rûm	Fussilet	Kâf	
Hûd	Enbiyâ	Lokmân	Şûrâ	Zâriyât	
Yûsuf	Hac	Secde	Zuhruf	Tûr	
Ra'd	Mü'minûn	Ahzâb	Duhân	Necm	
İbrâhîm	Furkân	Sebe'	Câsiye	Kamer	

9. *Mushaf*'ın muhtemelen son ciltlenmesi sırasında varaklarının karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

a) Her sayfasına numara verilen ve daha önce bazı zevata hediye edildiği anlaşılan fotokopi nüsha üzerinde ve bu mücelled nüsha dağıtılarak yaptığımız çalışma ile *Mushaf*'ın varakları yeniden düzene konmuş ve - incelendiğinde de görüleceği üzere- baskı bu düzenleme esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Hemen belirtelim ki, bu düzenin bugün okumakta olduğumuz mushaflardaki düzenden hiçbir farkı bulunmamaktadır.

b) Söz konusu fotokopi nüshada sayfaların numaralanması her cilt için 1'den başlanmak suretiyle ayrı ayrı yapılmışsa da, *Mushaf*'ın varaklarına seri numara verilmesi daha uygun görülmüş ve öyle yapılmıştır.

10. *Mushaf*'ın Hz. Osman'a nisbetine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte -son varak'ından sonra açıklamasına yer verilen Ahmed b. Ahmed b. Muhammed el-Cerâfi'nin bu *Mushaf* için *el-Mushafü'l-'Osmânî* ifadesini kullandığını dikkate alarak onun Hz. Osman'ın mushaflarından biri olmadığını birkaç örnekle belirtmekte fayda vardır.

a) Hz. Osman'ın mushaflarında cer harfi olan **على** kelimesi geçtiği her yerde bu şekilde yâ ile yazıldığı halde¹³ bu *Mushaf*'ta beş yer istisna edilecek olursa bu kelime hep elif'le (**علا**) imlâ edilmiştir. Bu beş yerden ikisinin yer aldığı varak, müteahhir bir kâtime ait olduğuna göre (bk. vr. 226b), aslında bu yerlerin sayısı üçtür ve bu yerlerde kelimenin yâ ile yazılmış olması sanki tesadüfî değildir ve belli bir tercihin sonucudur. Şöyle ki: Bu **على** örneklerinin üçünde de kelimenin başına bir başka harf bitmiştir. Elif'le yazılanların ise hiçbirinde böyle bir durum söz konusu değildir (Bu üç örnek için bk. Yûnus sûresi 10/71, vr. 101a: **فعلى الله توكلت**; Hac sûresi 22/67, vr. 168b: **انك لعلى هدى**; Sebe' sûresi 34/24, vr. 215a: **اياكم لعلى هدى**).

¹³ bk. Mehdevî, *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*, s. 89; Dâni, *el-Mukni'*, s. 65; Ebû Dâvûd, *Muhtasaru't-Tebyîn*, II, 75; İbn Vesîk, *el-Câmi'*, s. 57-58.

b) **هدينا** ve **هدين** örneklerinde olduğu gibi (En‘âm 6/71, 80) isimlerde ve fiillerde aslı yâ olan elif’lerin, imâle yapabilmek ve aslına delâlet etmek üzere yâ ile yazılması gerektiği halde¹⁴ bu *Mushaf*’ta (vr. 60a, str. 13; vr. 69b, str. 1, 2) bu kelimeler elif’le imlâ edilmiştir.

c) Kur‘ân-ı Kerim’de dokuz yerde geçen **الميزان** kelimesi zâ’dan sonra elif’li olması gerekirken¹⁵ bu *Mushaf*’ta hep **الميزن** şeklinde elif’siz yazılmıştır (misâl olarak bk. En‘âm 6/152, vr. 65b, str. 18; A‘râf 7/85, vr. 109b, str. 5; Şûrâ 42/17, 240b, str. 13). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür ve buna göre bu *Mushaf*’ı -Hz. Osman’ın mushaflarından birinden yazılmış olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte- doğrudan ona nisbet etmek ve onun görevlendirdiği heyet tarafından yazılan mushaflardan biri olabileceğini düşünmek mümkün görünmemektedir.

Cerâfî herhalde mezkûr ifadesiyle, *Mushaf*’ın Hz. Osman’ın mushaflarındaki tertibe uygun bir mushaf olduğunu kastetmiş olmaktadır.

11. *Mushaf*’ın mevcut varaklarının tamamı üzerinde yaptığımız değerlendirmeye göre; -esasla ilgisi olmayan ve hemen bütün mushaflarda gördüğümüz basit imlâ farklılıkları bir yana-, Hz. Osman’ın yazdırdığı mushaflarla ve dolayısıyla bugün müslümanların okumakta oldukları mushaf nüshalarıyla tam anlamıyla paralellik göstermektedir. Ancak onun Hz. Osman’ın mushaflarından hangisi ile ilgili olduğuna, bir başka ifade ile Kur‘ân-ı Kerim’in 44 yerinde Hz. Osman’ın mushafları arasındaki yazım farklılıkları dikkate alındığında onlardan hangisini esas aldığına gelince:

a) *San‘â Mushafi*’nin Hz. Osman’ın Medine’de alıkoyduğu nüshaya yakın olduğunu, hatta ondan veya onu esas alan bir nüshadan istinsah edildiğini söylemek mümkündür. Hz. Osman’ın mushafları arasında telaffuzu ve kelimenin yapısını ilgilendiren 44 yer açısından konuya baktığımızda, bunlardan 3’ünün bu *Mushaf*’ta zâyi olmuş varaklara isabet ettiğini, bir yerde de ilgili kelime net okunmadığından bir tesbit yapılamayacağını öncelikle belirtmeliyiz. Geriye kalan 40 örnekten 37’sinde bu *Mushaf* Hz. Osman’ın *Medine Mushafi* ile tam bir birliktelik göstermekte, buna karşılık sadece 3 yerde ondan ayrılmış olmaktadır.¹⁶ Kitabımızın sonundaki çizelgenin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere zikredilen bu 3 yerden biri Mâide sûresindeki (5/54) **من يرتد - من يرتد** farklılığıdır. Bu kelime Medine ve Şam mushaflarında iki dâl ile **(من يرتد)** yazılı olduğu halde *San‘â Mushafi*’nda Mekke, Kûfe ve Basra mushaflarında olduğu gibi bir dâl ile **من يرتد** yazılmıştır. *San‘â Mushafi*’nin *Medine*

¹⁴ bk.Dânî, *el-Mukni*‘, 63, 85; Ebû Dâvûd, *Muhtasaru’t-Tebyîn* 2 / 247-248; 3 / 493, 541; İbn Vesîk, *el-Câmi*‘ 94.

¹⁵ bk.Dânî, *el-Mukni*‘ 44.

¹⁶ Bu farklar, karşılaştırmalar, zâyi olan varaklara rastlayan kelimeler vb. için bu inceleme metnimizin sonundaki çizelgeye bk.

Mushafi'ndan ayrıldığı diğer iki örnek Mü'minûn sûresindedir (23/112, 114). Buradaki **قل كم لبنتم** ve **قال ان لبنتم** kavli kerimleri *Kûfe Mushafi*'nda olduğu gibi **قل كم لبنتم** ve **قال ان لبنتم** olarak yazılmıştır. Hâlbuki gerek Medine ve gerekse diğer mushaflarda bu ifadeler **قل** değil, **قال** şeklinde imlâ edilmiştir. *San'â Mushafi*'nin bu üç yerde *Medine Mushafi*'ndan ayrılışına -Medine ve Kahire mushaflarındakine benzer- bir açıklama getirmek mümkündür: Gerçekten kâtibinin ehil bir kişi olduğu anlaşılan *San'â Mushafi*'nin yazımında, genelde *Medine Mushafi* esas alınmakla birlikte kanaatimizce bu üç yerde bilerek farklı bir tercihte bulunulmuştur. Nitekim kırâat imamları içinde de okuyuşunda bu mushaflardan birini esas aldığı halde az da olsa bazı yerlerde diğer mushaflardan tercihler yaparak kırâatini oluşturanlar vardır.¹⁷ Buna göre bu *Mushaf*'ın kâtibinin de -on kırâat imamından veya râvilerinden biri olmasa da- bir kırâat ustası olması hiç de uzak ihtimal değildir. Sonuç olarak denilebilir ki, *San'â Mushafi* Medineli'dir veya Medine kökenlidir, yazımında Hz. Osman'ın *Medine Mushafi* esas alınmıştır.

San'â Mushafi'nin Medineli veya Medine kökenli olmasının bir başka delili de, üzerinde yapılan harekeleme çalışmaları sırasında **عليكم، اليكم، منهم** gibi cemi zamirlerinin **عليكمو، اليكمو، منهمو** şeklinde okunmasını sağlamak üzere sonlarına (mim'lerin önüne) zamme işareti olarak noktaların konmuş olmasıdır. Nitekim bu tür okuyuş, meşhur kıraat imamları içinde Mekke kıraat imamı Abdullah b. Kesîr ile Medine kıraat imamı Nâfi' b. Abdirrahman'ın râvilerinden Kâlûn'un okuyuşuna da yansımıştır.

b) *San'â Mushafi*'nin yazımında *Medine Mushafi*'nin esas alınmış olabileceğini söylerken Hz. Osman'ın diğer mushaflarıyla ilişkisini de göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Konuyu yine söz konusu 40 örnekten hareketle incelediğimizde bu *Mushaf*'ın *Mekke Mushafi*'nden 16, *Kûfe Mushafi*'nden 14, *Basra Mushafi*'nden 12, *Şam Mushafi*'nden 20 yerde ayrıldığı görülmektedir.¹⁸ Bu farklılıklar dikkate alındığında *San'â Mushafi*'ni Hz. Osman'ın bu mushaflarıyla ilişkilendirmek mümkün olmamaktadır.

12. Bilindiği üzere Hz. Osman'ın mushaflarında noktalama ve harekeleme işaretleri bulunmadığı gibi tahmîs ve ta'sîr işaretleri, sûreleri ayıran değişik türde şekiller vb. şeyler de yoktu. Söz konusu unsurlar, duyulan ihtiyaçlara paralel olarak gündeme geldi ve yeni yazılan mushaflara girmeye başladı.¹⁹

a) *Mushaf*'ta Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69 / 688) kırmızı mürekkeple başlattığı harekeleme uygulamasının yapıldığı görülmektedir. Hatta ona işlenmiş bu

¹⁷ Kûfe kurrâsından Âsım b. Behdele'nin râvisi Hafs'ın tercih ve telfik yaparak *Kûfe Mushafi*'nden ayrıldığı yerler için bk. s. 58-59, 58.???

¹⁸ Bu farklar ve karşılaştırmalar için bu çalışmamızın sonundaki çizelgeye bakınız.

¹⁹ Mushaflarda harekeleme ve noktalama çalışmaları için bk. s. 69-77.???

harekeler, Düeli'nin yaptığından sonraki safhaya da işaret etmektedir. Yani Düeli'nin başlattığı sistemde kelimelerin sadece son harflerine harekeleme yapılırken, bu *Mushaf*'ta kırmızı noktalarla yapılan bu tür harekelemenin diğer harflerden bazılarında da görüldüğü dikkat çekmektedir. *Mushaf*'ta benzer harfleri birbirinden ayırmak üzere bu harflerden bazılarında siyah mürekkeple konan işaretler de görülmektedir. Mesela, ت ile ي'yi ayırmak üzere ي için işaret kullanılmazken ت'nin üzerine sola eğik iki çizgi, yani hafif sola eğik iki elif, ب için işaret kullanılmazken de ن için sola eğik tek çizgi kullanılmıştır. Ancak nokta yerine kullanılan bu işaretlerin her yerde değil, iltibasa yol açacak durumlarda kullanıldığı görülmektedir. Bütün bu işaretlerin, *Mushaf*'ın yazımı sırasında işlendiğini düşünmek mümkün olduğu gibi, bu işaretlerle ilgili uygulamanın başlatılmasından sonra ona işlenmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

b) Âyet sonlarında üst üste istif edilmiş, hafif sola eğimli bugünkü hareketleri andıran ve genellikle beş-altı çizgiden oluşan durak işaretleri mevcuttur. Her on âyetin sonunda dairevi şekilde ve müzeyyen ta'şîr işaretleri vardır. Ayrıca her yüz âyetin sonunda biraz daha büyükçe ve içleri süslemeli dikdörtgen şekillere yer verilmiştir. Sûreler ise içleri yine değişik renkte süslemelerle doldurulmuş, genellikle bir satır boyunda ve genişliğinde dikdörtgen şekillerle birbirinden ayrılmıştır.

c) *San'â Mushafi*'ndeki noktalama ve harekelemelerin meşhur kırâatlerden hangisine göre işlendiği sorusuna cevap aramak üzere yapacağımız incelemenin, onun hem dönemi ve hem de hangi bölgenin *Mushaf*'ı olduğu hakkında görüş belirlememize yardımcı olacağını düşünmek elbette mümkündür. Ancak bu *Mushaf*'taki noktalama ve harekelemeleri, meşhur kırâat imamlarının okuyuşlarını ayrı ayrı dikkate alarak takip ettiğimizde onlardan herhangi birinin okuyuşu ile birebir uyduğunu göremediğimiz gibi, sınırlı örnekler üzerinde yaptığımız incelemeye göre sahih kabul edilen okuyuşlara aykırı bir durumun da olmadığı görülmektedir. Herhalde bu durumda bu *Mushaf*'ın noktalama ve harekeleme uygulaması hakkında söylenecek şey, kanaatimizce *Topkapı Mushafi*'nin noktalama ve harekelemelerini değerlendiren söylediklerimizin benzeri ifadeler olacaktır.²⁰ Öyle anlaşılıyor ki *San'â Mushafi*, *Topkapı Mushafi* gibi sahih kırâatlerdeki farklılıkların sistematik hale getirilmesinden ve meşhur kırâat imamlarının okuyuşlarının yaygınlaşmasından çok önce kaleme alınmıştır. Oadaki nokta ve hareketler meşhur kırâat imamlarından herhangi birinin kırâati ile birebir örtüşme de sahih kırâatler geneli içinde yer almaktadır. Ayrıca bu harekeleme ve noktalama işinin sahih okuyuşlar içinde tercihler yapabilen ehil bir kalem tarafından yapıldığını ve belki de ehil bir kişi olduğu kanaatini taşıdığımız kâtibî tarafından bizzat işlendiğini veya meşhur on imamın dışında bir kırâat üstadının belli bir çevrede yaygınlık kazanmış okuyuşu dikkate alınarak gerçekleştirildiğini söylemek gerekir. Şunu da burada

²⁰ bk. s. 94-96.???

belirtelim ki, bu konuda gerek bu *Mushaf* ve gerekse diğerleri üzerinde daha derinliğine ve genişliğine yapılması gereken çalışmalar genç araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

13. *Mushaf*'ın hangi döneme ait olduğuna gelince;

a) Cerâfi'nin biraz önce naklettiğimiz açıklamasında verdiği bilgiye göre bu *Mushaf* üçlü bir heyet (Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit ve adını Cerâfi'nin hatırlayamadığı üçüncü bir şahıs-sahâbî) tarafından yazılmıştır. Cerâfi'nin gördüğünü söylediği *Mushaf*'ın sonundaki bu not sebebiyledir ki *Mushaf* Hz. Ali'ye nisbet edilmiş ve *Hz. Ali Mushafi* olarak tanınmıştır. Bu bilgiye göre *Mushaf*'ın sahâbe kaleminden çıkmış ve hicrî I. asrın ilk yarısında yazılmış olması gerekmektedir. *Mushaf*'ta gördüğümüz harekeleme ve noktalama açısından konuyu değerlendirdiğimizde; -biraz önce de belirttiğimiz üzere- bu işaretlerin onun yazımı sırasında işlendiğini düşünmek mümkün olduğu gibi, bu işaretlerle ilgili uygulamanın başlatılmasından sonra ona işlenmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Birinci ihtimale göre onun iki şehit çocuğunun mushafı olmasından ve I. asrın ilk yarısında yazılmasından söz etmek mümkün değildir. İkinci ihtimalin geçerli olması durumunda *Mushaf*'ın söz konusu katil ve şehadet dönemine ait olabileceğini düşünmeye kanaatimizce bir engel bulunmamaktadır.

b) Prof. Dr. Muhittin Serin'in fotokopi varaklar üzerinde yaptığı inceleme ve değerlendirme sonunda elden verdiği özel notta belirttiğine göre *Mushaf*'ın yazısı - yukarıda işaret ettiğimiz varaklar istisna edilecek olursa- aynı kalemden çıkmıştır ve *Mushaf*'ın hicrî II. asırda yazılmış olması ihtimal dâhilindedir.²¹

c) İsmail b. Ali el-Ekva' da onun hicrî II. yüzyıla ait olduğunu tahmin etmektedir.²²

d) İsmail b. Ali el-Ekva'ın ve Prof. Serin'in tahminlerini reddetmek mümkün olmamakla birlikte; yazı stili, meşhur kırâat imamlarından hiçbirinin okuyuşuna birebir paralellik göstermeyen ve erken döneme işaret eden noktalama-harekeleme metodu ve imlâ özellikleri dikkate alındığında, *Mushaf*'ın I. asrın ikinci yarısında yazılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu söylemeye bir engel görülmemektedir.

²¹ Prof. Serin'in bu özel notunda *San'â Mushafi* hakkında ayrıca şu ifadeler yer almaktadır: "Satır nizamında harf ve kelimelerin aralıkları ahenkli bir şekilde uygulanmış, vurgulu ve ritmik ufkî çekilişler dik hatlara nisbetle daha uzun tutulmuştur. Satır araları düzenli ve ölçülüdür. *Mushaf*'ın kâtibi lâm, kâf, nûn, ayın ve yâ harflerinin aşağı satıra doğru uzantılarında uyumlu, gözü okşayan bir takım kompozisyonlar düzenleyerek kendi güzellik duygusunu yazıya aksettirmiştir. *Mushaf*'ta sûre başları ve duraklar dört eğik çizgi ve yuvarlak bir şekilde işaretlenmiş; yer yer tâ, nûn ve şin harflerine, aynı kalemin ucuyla yatay bir çizgiyle nokta konmuştur."

²² İsmail b. Ali el-Ekva', "Câmi'u San'â' Ebrezû ma'âlimi'l-hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Yemen," *Mesâhifü San'â'*, s. 22.

Mushaf'ın hangi döneme ait olduğuna dair yukarıda yer verilen değerlendirmeler dikkate alındığında onun, Yemen Valisi Ubeydullah b. Abbâs'ın iki şehit çocuğu ile ilişkisinin bulunmadığı ve buna göre onun pek çok yaprağı üzerinde görülen ve kan lekesi olduğu söylenen şeylerin bu şehadet olayı ile bir ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Takdir edileceği üzere bütün bunlar tahminden öte bir anlam ifade etmeyen değerlendirmelerdir.

14. *Mushaf* genel olarak disiplinli bir hatta sahip olmakla birlikte yer yer bir kelimenin bir yerde bir türlü, başka bir yerde ve hatta aynı âyet içinde farklı şekilde yazıldığını görmek de mümkündür. Meselâ Furkan sûresinin 65. âyetinde iki defa geçen **عذاب** kelimesi önce elif'le, sonra elif'siz yazılmıştır. Diğer eski mushaf'lara göre bu tür yazımlar bu *Mushaf*'ta çok olmasa da vardır.

15. *Mushaf*'ın kâtibinin çok dikkatli, disiplinli ve ehil biri olduğu görülmekle birlikte, üç yerdeki sehvine burada işaret edilmelidir.

a) Bakara sûresinde (2/201; vr. 5a, str. 15) **انتا** kelimesinin yazılması unutulmuştur.

b) Tûr sûresinde (52/48; vr. 263a, str. 18) **فاصبر**'deki vav, fâ olarak **فاصبر** şeklinde yazılmış, daha sonra bir başka kalemle (bir başka kişi tarafından) **فا**'nın üzerine ayrıca **وا** yazılarak bu hataya dikkat çekilmiştir.

c) Vâkı'a sûresinde (56/53; vr. 268b, str. 13) **فمالون منه** kavli-i kerimi **فمالون منه** olarak yazılmış, **منه**'deki zamirin üzerine sonradan bir elif ilave edilmiştir.

Hiz. Ali'ye nisbet edilen mushaf'larda üzerinde *-San'â Mushafi* istisna edilecek olursa- henüz ayrıntılı bir incelememiz olmamıştır. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) araştırma uzmanlarından (Halen Şehir Üniversitesi öğretim elemanı) Dr. Mehmet Boynukalın ricamız üzerine bu mushaf'lardan Kahire'deki el-Meşhedü'l-Hüseynî, İstanbul'da Topkapı Sarayı ve Türk ve İslâm Eserleri Müzelerinde bulunan nüshaları (CD'lerindeki görüntülerden) başlarından sonlarına kadar okudu ve bazı notlar aldı. Onun bu notlarından da yararlanarak bu mushaf'larda hakkında kısa bilgiler verilecek, yine Hiz. Ali'ye nisbet edilen ve Irak ve İran'da bulunan diğer birkaç nüshanın da hiç olmazsa adreslerine işaret edilecektir. Umulur ki bu mushaf'larda ve adresler bazı araştırmacıları heveslendirebilir, üzerlerinde çalışmak üzere adım atanlar çıkabilir.

II. el-Meşhedü'l-Hüseynî Nüshası (Kahire)

Elimizde bulunan ve Mısır Cumhuriyeti Vakıflar Bakanlığı tarafından hazırlanan CD'de:

1. *Mushaf*'ın 14x19 cm ebadında ve 17 cm kalınlığında olduğu ve 508 varak ihtiva ettiği belirtilmiş, her sayfasında 14 satır bulunduğu zikredilmiştir.

2. *Mushaf*'ın ilk varak'ında süslü bir zemin üzerine **إنه لقرآن كريم في كتاب مكنون لا يمسه إلا المطهرون** âyetleri yazılıdır.

3. Sûrelerin başlarında sûre adları ve âyet sayıları altın sarısı mürekkeple yazılmıştır.

4. *Mushaf*'ta kelime sonları kırmızı mürekkeple harekelenmiş, hareke yerine bugün bildiğimiz noktalar kullanılmıştır. Yer yer bu harekelerin diğer harflere de konduğu dikkati çekmektedir. Benzer harfleri birbirinden ayırmak üzere noktalamanın yapılmadığı görülmekte, bu da *Mushaf*'ın en eski mushaflardan olduğunun delillerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

5. Âyetler arasında herhangi bir işaret kullanılmamış, ancak ta'şîr işaretlerine yer verilmiş, bu maksatla müzeyyen dairevî şekiller kullanılmıştır.

6. Çok yerde kelimeler satır sonlarıyla satır başları arasında bölünerek yazılmış, hatta sayfa sonuyla diğer sayfanın başı arasında da bölünen kelimeler görülmüştür.

7. Bazı sayfalarda mürekkeple üzerinden gidilmiş satırların bulunduğu dikkat çekmiştir.

8. *Mushaf*'ta çok az yerde kâtip sehvi olduğu anlaşılmaktadır. Mesela A'raf sûresinde (7/38) **قال ادخلوا في أمم قد خلت من قبلكم** âyetindeki **قبلكم** kelimesi **قبلكم** şeklinde yazılmıştır. Kâtip tarafından hatalı yazıldığı halde daha sonra düzeltildiği görülen az sayıda örnek de mevcuttur.

9. CD'de 323-327 numaralı çekimler, 318-322 numaralı çekimlerin mükerreridir.

10. Ciltleme sırasında *Mushaf*'ın varaklarının sıralanışında yer yer yanlışlar yapılmıştır.

Hiz. Ali'ye nisbet edilen bu *Mushaf-ı Şerîf*, bizim değerlendirmemize göre günümüze ulaşan en eski mushaflardan biridir ve hicrî I. asra ait olması muhtemeldir. Dr. Mehmet Boynukalın'ın verdiği bilgiye göre bugün okumakta olduğumuz mushaf nüshalarıyla arasında -her mushafta görülen birkaç kâtip sehvi dışında- tam bir paralellik mevcuttur.

III. TIEM Nüshası (nr. 458, İstanbul)

İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan ve bir CD'sine sahip olduğumuz *Mushaf*'ın oldukça iyi muhafaza edildiği anlaşılmakta ve okunaklılığını koruduğu görülmektedir.

1. Varakları parşömen, ebadı 30x21 cm ebadındadır; 382 varak'tan meydana gelmektedir ve tam bir nüshadır.

2. İlk sayfasının alt kısmında Osmanlı Padişahları I. Mahmud'un vakıf mührü ile II. Bayezid'in bir mührü vardır.

3. Nâs sûresinin sonunda Ali b. Ebî Tâlib tarafından yazıldığına dair bir not bulunmaktadır.

4. Her sayfasında Kûfi hatla ve siyah mürekkeple yazılı 16 satır vardır.

5. Benzer harfleri birbirinden ayıran noktalar için siyah mürekkep kullanılmış, ancak bunun ihmal edildiği, gerekli görülmediği yerler de olmuştur.

6. Harekeler için de noktalar kullanılmış, bunlar için kırmızı mürekkep tercih edilmiştir. Harekeleme sistemi Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin kelimelerin son harflerine uyguladığı ve daha sonra talebeleri tarafından diğer harflere de yaygınlaştırıldığı sisteme uygundur.

7. Sûre başlarında sûre adları ve âyet sayıları yazılmış ve bu iş için altın sarısı mürekkep kullanılmıştır.

8. Sayfalar siyah ve altın sarısı çift çerçeve içine alınmıştır.

9. Âyet sonlarını göstermek üzere üst üste istif edilmiş kısa çizgiler kullanılırken her beş ve on âyetin sonunda tahmîs ve ta'şîr işaretlerine yer verilmiştir.

10. Dikkatli bir kâtip tarafından yazıldığı anlaşılan nüshada müstensih sehivleri hemen hemen yok gibidir.

11. Kelimelerin satır sonlarında bölündüğüne dair örneklere rastlandığı gibi, bu tür örnekler sayfalara geçişlerde de görülmektedir. Yani bir kelimenin ilk harfleri bir satırın veya sayfanın sonunda, diğerleri diğer satırın veya sayfanın başında yazılmış olmaktadır.

12. Nüshanın hangi döneme ait olduğunu tesbit etmek için hem ilmî ve hem tezyin sanatı açısından incelenmeye ihtiyaç bulunmakla birlikte III. (IX) asra ait bir nüsha olduğunu tahmin etmek mümkündür.

IV. Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası (Emanetler, nr. 2, İstanbul)

Bir CD'sine sahip bulunduğumuz ve varakları parşömen olan *Mushaf*:

1. 29,5x27,2 cm ebadında olup 414 varak'tan meydana gelmiştir. Sondan üç varak'ın Cumâde'l-ûlâ 307'de (Eylül-Ekim 919) Abdullah b. Muhammed el-Hazrecî tarafından Hizânetü'l-ma'mûrât ez-Zeynebiyye en-Nâbulûsiyye için tamamlandığı zikredilmiştir.

2. *Mushaf*'ın kenarlarının bazı yerleri kâğıtla tamir edilmiştir. Koyu kahverengi olan cildi miklepli ve şemselidir. II-III. (VIII-IX) asra ait olduğu tahmin edilmiştir.²³

3. Âyet sonlarında süslemeli durak işaretleri mevcuttur.

4. Ta'şîr işaretleri kullanılmıştır. Benzer harfleri birbirinden ayırmak üzere kullanılan noktalar için koyu yeşil mürekkep tercih edilmiş, ancak bu noktalar ilgili bütün harflerde kullanılmamıştır.

5. Harekeler için de noktalar kullanılmış, ancak bunlar için kırmızı mürekkep tercih edilmiştir. Harekeleme sistemi Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin kelimelerin son harflerine uyguladığı ve daha sonra talebeleri tarafından diğer harflere de yaygınlaştırılan sisteme uygun olmakla birlikte bu *Mushaf*'ta şedde işaretleri görülmekte ve bu da mushafın diğerlerine göre daha sonraki bir döneme ait olduğunu göstermektedir.

6. Sûre başlarında onların adları ve âyet sayıları yazılmış ve bu iş için altın sarısı mürekkep kullanılmıştır.

7. Kelimelerin satır sonlarında bölündüğüne dair örneklere rastlandığı gibi, bu tür örnekler sayfalara geçişlerde de görülmektedir. Yani bir kelimenin ilk harfleri bir satırın veya sayfanın sonunda, diğerleri diğer satırın veya sayfanın başında yazılmış olmaktadır.

8. Nüshada az da olsa kâtip sehivleri bulunduğu görülmektedir.

V. Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası (Emanetler, nr. 29, İstanbul)

12,3x18,3 cm ebadında olan ve kahverengi deri cilt içinde bulunan *Mushaf*'ın mevcut 147 yaprağı Bakara sûresinin başından aynı sûrenin 266. âyetinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. II-III. (VIII-IX) asra ait olduğu tahmin edilmiştir.²⁴

²³ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katoloğu*, I, 9.

²⁴ a.e., I, 14.

VI. Hızânetü'l-İmâm er-Rıdâ Nüshası (Meşhed)

Meşhed ziyaretimiz sırasında nüsha tarafımızdan görülmüş, Hz. Ali'ye nisbet edilenler arasında öncelikle üzerinde çalışılmaya değer bulunmuştur.

VII. Mektebetü Emîri'l-mü'minîn Ali Nüshası (Necef)

VIII. er-Ravdatü'l-Hayderiyye Nüshası (Necef)

IX. Irak Müzesi Nüshası (nr. 678)²⁵

²⁵ Son dört mushafın varaklarından birer görüntü için bk. Hamed, *Resmü'l-Mushaf*, s. 765-770.

Bibliyografya

- Abdülbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*, İstanbul 1982.
- Abdüsselâm, Muhammed Âdil, *Kitâb fi’l-fark beyne resmi’l-Mushafi’ş-Şerîf ve beyne resmi’l-kavâidi’l-implâiyye*, Ammân 1406/1986.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, *el-Müsned*, Beyrut 1389/1969.
- Altıkulaç, Tayyar, “Ebû Amr b. Alâ”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 94-96.
-, *Hiz. Osman’a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerîf: Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası*, İstanbul 1428/2007.
-, *Hiz. Osman’a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nüshası*, İstanbul 1428/2007.
-, *Hiz. Osman’a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerîf: Kahire el-Meşhedü’l-Hüseynî Nüshası*, İstanbul 1430/2009.
- Altundağ, Mustafa, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur’an’ın Dil ve Yazım Özellikleri*, Bakı 2004.
- “İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman’a mı aittir?”, *Marife*, yıl: 2, sy. 1, Konya 2002.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Küttâbü’n-Nebî*, Riyad 1401/1981.
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib, *el-İntisâr li’l-Kur‘ân* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407 / 1986 (Beyazıt Devlet Kütüphanesi [Kara Mustafa Paşa], nr. 6’da kayıtlı yazma nüshadan tıpkı basım).
- Belâzürî, Ebû’l-Hasan Ahmed b. Yahya, *Fütûhü’l-büldân* (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1398/1978.
- Berzencî, Cafer b. İsmail, *Nüzhetü’n-nâzurîn fi Mescidi Seyyidi’l-evvelîne ve’l-âharîn*, Beyrut 1303.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Şu‘abü’l-îmân* (nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1410/1990.
- Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-Arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî), Kahire 1993.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh (Sahîhu’l-Buhârî)*, İstanbul 1315.
- Çetin, Abdurrahman, “Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 119.
-, “Dânî”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 459-460.
- Çetin, Nihad M., “Arap (Yazı)”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 276-282.

- Dâmadzâde, Süleyman, *el-Kelimâtü'l-mersûme el-müstahrece min Mushafî Alî el-Kârî*, Süleymaniye Kütüphanesi (İbrahim Efendi), nr. 26, vr. 54-62.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif* (nşr. İzzetHasan), Dımaşk 1379/1960.
-, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân), Dımaşk 1359/1940.
-, *et-Teysîr fî'l-kirââtis-seb'* (nşr. Otto Pretzl), İstanbul 1930.
- Derman, Uğur, "Hâfız Osman", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 98-99.
- Déroche, F. – Nosedá, S. N. (nşr.), *Sourcés de la transmission manuscrite du texte Coranique: Les manuscrits de style Hiğazi* (Volume 1), Lesa 1998.
-, *Sourcés de la transmission manuscrite du texte Coranique: Les manuscrits de style Hiğazi* (Volume 2, tome 1), Lesa-Londres 2001.
- Déroche, François, *La transmission écrite du Coran dans les débuts de l'islam*, Leiden 2009.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîreveyh (Şîrûye) b. Şehredâr, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, Beyrut 1406/1986.
- Diez, Ernst, *Glaube und Welt des Islam*, Stuttgart 1941, s. 7.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-tivâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960.
- Dutton, Yasin, "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)", *Journal of Qur'anic Studies*, vol. 6, issue 1, (Centre for Islamic Studies, SOAS, London 2004) s. 43-72.
- Ebû Ahmed el-Askerî, Hasan b. Abdullah, *Şerhu mâ yeka'u fîhi't-tashîf ve't-tahrîf* (nşr. Abdülaziz Ahmed), Kahire 1383/1963.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), y.y. ts. (Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye).
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li hicâi't-tenzîl* (nşr. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl), Medine 1423/2002.
- Ebû Şâme, Muhammed b. İsmâîl el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'azîz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Ankara 1406/1986.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Muhammed Halîl Herrâs), Kahire 1401/1981.
-, *Fedâilü'l-Kur'ân* (nşr. Vehbi Süleyman Gaveci), Beyrut 1411/1991.
- Ebû'l-Fütûh, Muhammed Hüseyin, *İbnü Haldûn ve resmü'l-Mushafî'l-'Osmânî*, Beyrut 1992.
- Ebû't-Tayyib, Abdülvâhid b. Ali el-Lügavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Kahire 1375/1955.

.....

E. Honigmann, "Nabatîler", *İA*, İstanbul 1964, IX, 1.

Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım, *İdâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dımaşk 1391/1971.

Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1963.

Fazlıoğlu, İhsan, "İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî," *DİA*, İstanbul 1999, XX, 530-534.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Ma'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1980.

....., Hacerî, Muhammed b. Ahmed, *Mesâcidü San'â'*, Beyrut 1398.

Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1414/1993.

Hamed, Gânim Kaddûrî, *Resmü'l-Mushaf*, Beyrut 1402/1982.

Hamidullah, Muhammed, *Kur'ânî Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993.

....., *İslâm'a Giriş* (trc. Cemal Aydın), Ankara 1999.

Hamza el-İsfahânî, Hamza b. El-Hasan, *et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf* (nşr. Muhammed Es'ad Talis), Beyrut 1412/1992.

Hasan Abdülvehhâb, *Târîhu'l-mesâcidi'l-eseriyye*, Kahire 1946.

Hillî, Tekıyyüddin el-Hasen b. Ali b. Davûd, *Kitâbü'r-Ricâl*, Necef 1392/1972.

Honigmann, E. "Nabatîler", *İA*, İstanbul 1964, IX, 1.

<http://www.islamic-awareness.org/Quran/Text/Mss/soth.html> [25.09.2010]

Hulûsi Mahmud Hulûsi, "Nestevridü akrâsen li-ta'kîmi'l-mahtûtât", *el-Ahbâr* (günlük gazete), Kahire 09.12.2005.

....., *el-Livâü'l-İslâmî* (günlük gazete), Kahire 13.04.2006, s. 11.

İbn Abdülber, Ömer b. Yûsuf en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rîfeti'l-ashâb* (İbn Hacer'in *el-İsâbe*'si içinde), Kahire 1328.

İbn Bahît, Muhammed Bahît el-Mutî, *el-Kelimâtü'l-hisân fî'l-hurûfi's-seb'a ve cem'i'l-Kur'ân*, Kahire 1323.

İbn Ebî Dâvûd, Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif* (nşr. Arthur Jeffery), Kahire 1355/1936.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî, *es-Sâhibî fî fikhi'l-lüğa ve süneni'l-Arab fî kelâmihâ* (nşr. Mustafa eş-Şüveymî), Beyrut 1382/1963.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut 1390/1971.
 , *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1325.
 , *Tebîsîru'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*, Beyrut 1386/1967.
 , *Fethu'l-bârî bi şerhi'l-Buhârî*, Kahire 1378/1959.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbni Haldûn* (nşr. Dervîş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1367/1948.
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Abdümelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafâ es-Sekâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafîz Şelebî), Beyrut 1391/1971.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, Beyrut 1385/1966.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr), Kahire 1386/1966.
 , *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Sakr), Kahire 1373/1954.
 , *Edebü'l-kâtib* (nşr. Ali Fâûr), Beyrut 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebü Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki), Kahire 1372/1952.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut ts..
- İbn Muâz Muhammed b. Yusûf el-Cühenî, *Kitâbü'l-Bedî' fî ma'rifeti mâ rusime fî mushafî 'Osmân* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Amman 1421/2000.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Medine 1421/2001.
- İbn Vesîk, Ebü İshak İbrahim b. Muhammed el-Endelüsî, *el-Câmi' li-mâ yuhtâcü ileyhi min resmi'l-Mushaf* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Bağdad 1408/1988.
- İbnü'l-Bennâ, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, *İthâfî fîdalâi'l-beşer* (nşr. Şaban Muhammed İsmail), Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr* (nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Kahire ts. (Matbaatü Mustafa Muhammed).
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezîrî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, Kahire 1393/1973.
- İbnü'l-Hatîb, Muhammed Muhammed Abdüllatîf, *el-Furkân*, Kahire 1367/1948.

- İbnü'l-Mübârek, Ahmed b. el-Mübârek, *el-İbriz min kelâmi Seyyidî 'Abdil'azîz*, yy. ts. (el-Mektebetü'sh-Şa'biyye).
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire ts. (Matbaatü'l-İstikâme).
- İsmail b. Ali el-Ekva', "Câmiu San'â' Ebrezü ma'âlimi'l-hadâratî'l-İslâmiyye fi'l-Yeme", *Mesâhifü San'â'*, Cümâdi'l-âhire – Şaban 1405/1985, s. 20-21.
-, *Hüceru'l-ilmî ve meâkilüh*, Dımaşk 1416/1995.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956.
- Jeffery, A. – Mendelsohn, I., "The Orthography of The Samarqand Codex", *Journal of American Oriental Society*, LXIII (1943), s. 175-195.
- Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Tesbîtü delâilü'n-nübüvve*, Beyrut 1966.
- Kafârî, Nâsır b. Abdullah b. Ali, *Usûlü mezhebi'sh-Şî'a*, y.y. 1414/1993.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katoloğu*, İstanbul 1962.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Ahmed, *Letâifü'l-işârât li-fünûni'l-kirâât* (nşr. Âmir Seyyid Osman-Abdüssabûr Şâhîn), Kahire 1972.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1941.
- Keskioğlu, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an Bilgileri*, Ankara 1987.
- Kettânî, Abdülhay, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, Beyrut ts. (Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî).
- Kıftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire-Beyrut 1406/1986.
- el-Kur'ânü'l-kerîm bi'r-resmî'l-'Osmânî*, Dımaşk 1420 (Dâru'l-Ma'rife).
- el-Kur'ânü'l-kerîm bi'r-resmî'l-'Osmânî eş-şehîr bi Mushafî Mustafa el-Halebî*, Kahire 1354/1935.
- el-Kur'ânü'l-mecîd Mushafü Seyyidinâ 'Osmân radiyallâhü 'anh 'ukûsü nüshati Semerkand* (nşr. Muhammed Hamidullah), Philadelphia 1401/1981.
- Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1405/1985.
- Kürdî, Muhammed Tâhir b. Abdülkâdir, *Târihü'l-Kur'an ve garâibü resmihî ve hükmühû*, Kahire 1372/1953.
- Lebîb es-Saîd, *el-Cem'u's-savtiyyü'l-evvel li'l-Kur'âni'l-Kerîm evi'l-Mushafü'l-mürettel*, Kahire 1387/1967.
-, "Dirâse an Mushafî Osmân el-Mûda' bi'l-Mescidi'l-Hüseynî bi'l-Kâhire", *Mecel-le-tü'l-Ezher*, XLVI, sy. 7, s. 751-756, Kahire 1974.

....., Mahdûm, İsmail, *Târihü'l-Mushafî'l-'Osmânî fî Taşkand*, Taşkent 1391/1971.

Mecelletü'l-Ezher, VII / 1, Kahire 1355/1936.

Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*, Beyrut 1388/1968.

Mehdevî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ammâr, *Hicâü mesâhifi'l-emsâr* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), *Mecelletü Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-'Arabiyye* içinde, Rebûlâhir 1393 / Mayıs 1973, XIX/1, s. 54-141.

Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İbâne 'an ma'ânî'l-kirâât* (nşr. Abdülfettâh İsmail Şelebî), Kahire 1379/1960.

Mercânî, Şihâbüddin, *el-Fevâidü'l-mühimme*, Kazan 1297.

Merrâküşî, Ebü'l-Abbâs İbnü'l-Bennâ Ahmed b. Muhammed b. Osman, *'Unvânü'd-delîl min mersûmi hattı't-tenzîl* (nşr. Hind Şelebî), Beyrut 1990.

el-Misrî (günlük gazete), Kahire 23.02.2006.

Minkarî, Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü's-Sıffîn* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1401/1981.

Muir, William, *The Life of Mahomet and History of Islam*, London 1858.

Musa Cârullah, *el-Veşî'a fî nakdi 'akâidi'ş-Şî'a*, Kahire 1403.

Müneccid, Salâhuddin, *Dirâsât fî târihi'l-hattı'l-'Arabî*, Beyrut 1972.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahîh (Sahîhu Müslim)* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki) Kahire 1374/1955.

Okiç, M. Tayyib, "Hazreti Peygamber Devrinde Kur'ân-ı Kerim Öğretimi", *Hakses*, sy. 30, s. 8-9.

Özaydın, Abdülkerim, "İbn Mukle", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 211-212.

Öz, Mustafa, "Hişâm b. Hakem", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 151-152.

Öztürk, Hayrettin, "Osman Mushafları Üzerine Bir Değerlendirme: Semerkand Mushafı", *İslâmî Araştırmalar*, Ankara 2002, C. XV, sy. 4, s. 584-594

Powers, David S., *Muhammad Is Not the Father of Any of Your Men*, PENN– University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2009.

Serin, Muhittin, "İbnü'l-Bevvâb", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 534-535.

Sprenger, Aloys, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, Berlin 1861.

Subhi Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1968.

Süleym b. Kays, *Kitâbü Süleym b. Kays el-Hilâlî* (nşr. Muhammed b. Bâkır el-Ensârî), Kum 1415/1995.

Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, *Edebü'l-küttâb* (nşr. Muhammed Behce el-Eserî), Kahire 1341.

- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Kemâl, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1387/1967.
-, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Beyrut 1403/1983.
- Şeddî, Âdil b. Ali b. Ahmed, *Cühûdü Hâdimi'l-Haremeyni's-Şerîfeyn fî tıbâati'l-Mushafî's-Şerîf ve neşrih* (www.ksu.edu.sa/kfs-website/source/58.htm-572k).
- Şeyh Müfid, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, *Evâilü'l-makâlât fî'l-mezâhibi ve'l-muhtârât*, Tahran 1372.
- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (nşr. Hamdi Abdülmecid Selefî), Beyrut ts.
- Tâhâ el-Velî, "el-Kur'ânü'l-Kerîm fî bilâdi'r-Rûsiyâ", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1401 / 1981.
- et-Tenzilü'r-Rabbânî bi'r-resmi'l-'Osmânî* (Mushaf, nşr. Abdurrahman Muhammed), Kahire 1357 (1337 baskısının tıpkı basımı), Bekir Topaloğlu Ktp., nr. 1541.
- The Qur'an of 'Uthman* (St. Petersburg, Katta-Langar, Bukhara, Tashkent), (nşr. Efim Rezvan), St. Petersburg 2004.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmi'u's-sahîh* (nşr. İbrahim Atve Avad), Kahire 1382/1962.
- Toby Lester, "What is the Koran", *The Atlantic Monthly*, Volume 283, No: 1, 1999, s. 43-56.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 309-312.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi Ricâli'l-Keşşî*, Meşhed 1348.
-, *el-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî).
-, *Ricâlü't-Tûsî* (nşr. Muhammed Sadık), Necef 1381/1961.
- Uğur, Mücteba, "Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 266.
- Vâfî, Ali Abdülvâhid, *Fıkhü'l-lüğa*, Kahire 1393/1973.
- Ya'kübî, Ahmed b. Ebû Ya'küb İshâk, *Târîhu'l-Ya'kübî*, Beyrut ts.
- Yıldırım, Suat, "el-Ahrufü's-seb'a", *DİA*, İstanbul 1989, II, 175-177.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (nşr. Tayyar Altıkulaç), İstanbul 1416 / 1995.
-, *Mizânü'l-i'tidâl* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963.
-, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arneût v.dğr.), Beyrut 1405/1985.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, Beyrut 1366/1947.

Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1376/1957.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1389/1969.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1372.